

— — — — — автомобільна ділянка маршруту

Понад річкою Гнилою

Хмелиська • Старий Скалат • Новосілка • Скалат • Криве • Зарубинці • Гримайлів • Вікно • Буцики • Товсте • Малі Бірки • Раштівці • Постолівка • Городниця • Личківці

Річка Гнила є правою, найбільшою притокою Збруча і тече також майже з півночі на південь. Старі села обабіч річки виникли кілька століть тому на зручніших, аніж над Збручем, місцях, з часом розрослися, йдуть одне за одним, і там багато цікавих пам'яток.

Пропонована подорож починається з Підволочиська, йде повз лісисті схили, понад потічками й ставками. Проминувши село **ХМЕЛИСЬКА** з неоготичним, помітно спрощеним у деталях гостроверхим костьолом Воздвиження Чесного Хреста, спорудженим на зламі XIX і XX ст., дістаємось села **СТАРИЙ СКАЛАТ**, відомого з першої половини XVI ст. Тут зберігся костьол блаженного Якуба Стрепи (поч. XX ст.) з гостроверхою вежею.

А стежка веде на гору, де за купою зелені видніє старовинна церква. Крізь триаркову браму-дзвіницю потрапляємо на подвір'я мурованої церкви св. Козьми і Дем'яна. Її побудовано 1679 року, ймовірно, за зразком тернопільської церкви Різдва Христового, датованої 1602–1612 роками. Кажуть, під час ремонту у фундаменті знайшли камені з датою «1440», що, очевидно, походили з більш давнього храму або іншої споруди. Хрещата у плані церква має три заокруглені рамена-абсиди й видовжену, пізніше добудовану наву. Над середохрестям підносить-

ся ліхтарик з главкою й хрестом, за давнім звичаєм встромленим у рогатий місяць. Окрасою інтер'єру є бронзові панікадила тонкої роботи. На церковному цвинтарі вирізняється кілька хрестів, що в геральдиці мають назву «конюшинові» і символізують пучку паростків. Ще один

Воздвиженський костьол у селі Хмелиська

хрест належить до дуже давнього типу шестикінцевих «лотаринзьких», але рамена має так само округлі і нагадує обрисами план самої старо-скалатської церкви. У трьох горішніх раменах цього хреста вирізьблено також дуже давній символ – шести-променеви зірку в колі. Це улюблений елемент української орнаментики, що набув поширення від часів впровадження християнства на всіх землях, які перебували під впливом Візантії, тобто в IX–XIII ст. Таку зірку можна побачити на пам'ятках Києва (Десятинна церква і Софійський собор), у Венеції, Афінах, на островах Егейського моря, в Цінвалі (Грузія). Зірка виражає єдність Божества, або догмат Трійці. Зазначимо, що ця гексаграма живе й досі, часто зображувана народними майстрами як суто декоративна фігура. На цьому ж хресті добре видно традиційні абрєвіатури: «ІНЦІ» (Ісус Назаретянин

«Конюшинові» хрести належать до дуже давнього типу і символізують пучку паростків

Костьол блаженного Якуба Стрепи (поч. XX ст.) у Старому Скалаті

Цар Іудейський), «ІХСХ» (Ісус Христос) та «НИКА» (перемога). Зазвичай такі безіменні пам'ятники називають козацькими, а відтак особливо глибоко шанують.

У кутку церковного цвинтаря виразно темніє на тлі неба тонкий сталевий хрест із розп'яттям і постаттю Діви Марії над широкою бетонною брилою. Напис на табличці: «Тут похоронені о. Пилип Курбас (1836–1914) і його син Степан (1862–1908), дід і батько Леся Курбаса».

Неподалік церкви стоїть одноповерхова кам'яниця – будинок пароха, споруджений місцевою парафією наприкінці XIX ст., за часів о. Пилипа. Його син Степан проти волі батька став актором, одружився з актрисою Вандою Тейхер. Вони виступали під псевдо Янович і Яновичева. 1887 року в місті Самборі в них народився син Леся. Дитячі та юнацькі роки майбутнього актора, засновника режисерської культури в Україні минули саме в оселі діда й бабці, у Старому Скалаті. У цьому селі він сукупно проживе сімнадцять років. Тут дядько Роман, який навчався у Львівському університеті, допомагав Лесеві з наукою, готував до вступу до Тернопільської української гімназії. Після здобуття у ній середньої освіти Леся Курбас продовжив навчання на філософському факультеті Віденського університету, звідки

після смерті батька перевівся до Львівського університету. Вже у студентські роки Лесь захопився театром.

Почалася Перша світова, помер дідусь Пилип. Новий парох подав у суд, аби родина Курбаса звільнила парафіяльне приміщення. Навесні Ванда Курбас з донькою мусили перебраться до сусіднього Скалату, де дуже бідували – скоро сімнадцятирічна Надійка померла від сухот. За порадою Лесь згорьована матір переїхала до Тернополя.

Коли 1915 року російські війська зайняли місто, Лесь Курбас заснував там перший український професійний театр під назвою «Тернопільські театральні вечори». Потім переїхав до Києва. У роки революції на заклик Анатолія Луначарського: «Театр, ти нам потрібний!» заснував у Києві «Молодий театр», перетворений 1922 року на славнозвісний театр «Березіль». Всебічно освічений (знав десять мов), талановитий актор і режисер, революціонер театрального мистецтва, він у числі перших, разом з Марією Заньковецькою, Марією Єрмоловою та Всеволодом Мейєрхольдом 1925 року був удостоєний звання «народного артиста республіки». Але 1933 року Лесь Курбаса звинуватили в тому, що завжди було легко «пришити» в Україні – в націоналізмі. Далі – арешт, висилка на Соловки. Та він і там організував театр. А 3 листопада 1937 року був розстріляний...

Нині на стіні старого парохового будинку є дві меморіальні дошки: Степанові Яновичу-Курбасу і Лесю Курбасу. 19 лютого 1987 року напередодні 100-річчя від дня народження Л.Курбаса за рішенням ЮНЕСКО тут було відкрито його музей-садибу (тел. (03543) 3-43-53). Його експонати – фотографії, документи, афіші, особисті речі, – розмістилися в п'яťох кімнатах. Експозиція першої розповідає про дитячі та юнацькі роки Лесь, другої – про діяльність у Києві: працю в театрі М.Садовського, діяльність «Молодого театру», Київдрамте, «Березіль», третьої –

про харківський період творчості. Четверта кімната є водночас і концертним залом, а п'ята розповідає про історію Тернопільського драматичного театру.

Прямуючи до Скалату, відвідаємо село **НОВОСІЛКА**, де край поля видніє оригінальна будівля під псевдобароковими банями – церква св. Йосафата (1936 р.).

Від Новосілки вже зовсім близько до міста **СКАЛАТ**, відомого з 1564 р. На гербі зображено восьмипроменево блакитну зірку на білому полі.

У центрі міста грізно дивляться амбразурами й стрільницями чотири вежі під черепичними шатровими дахами. Реставрація 1950-х років надала цим архітектурним пам'яткам дещо театрального вигляду. За півстоліття споруди занепали, до того ж під час бурі 2004 року майже всю дахівку з башт позривало. Тепер її відновили – але, як не прикро, вже не зі справжньої черепиці, а з пластикового сурогату. Крім того, у двох вежах вже полагоджено перекриття другого і третього поверхів, частково вичищено підвали. Одночасно

Церква св. Козьми і Дем'яна (1679 р.)

з відновлювальними роботами на території замку проводяться археологічні розкопки.

Регулярний, чотирикутний у плані Скалатський замок зведено 1630 року мечником галицьким і ротмістром Кишиштофом Віхровським. Мури оточено ровом, який в разі потреби міг наповнюватися водою із спеціально влаштованого для цього ставка з річечки Корилівки – притоки Гнилої. З півночі, де й тепер пролягає шлях, через рів було перекинуто місток з підйомною ланкою до брами. Але первісна брама, так само, як і оборонні мури, не збереглася.

З описів замку відома вже нова брама, споруджена при реставрації 1795 року тодішньою володаркою Марією Сціпіоною з графів Водзицьких. То був урочистий, вже не оборонний в'їзд з великою аркою посередині і двома хвіртками по боках. Фронтон брами прикраша-

Могила о. Пилипа Курбаса та його сина Степана, діда і батька Леся Курбаса

Парафіяльний будинок (XIX ст.), нині – музей-садиба Леся Курбаса

ла скульптура лицаря в шоломі, з великим овальним щитом, поділеним на чотири долі – з гербами розгалужень шляхетного роду. Над аркою була меморіальна дошка – «вдячність фамілії», де, зокрема, повідомлялось (польською мовою), що графиня Марія «загрожуваний занепадом той замок реформувала, мурами оточила, місто гарними будинками і другим ринком, названим Марієнштадт, прикрасила, маєтності до найліпшого стану довела – а то під час голоду для надання способу життя нужденним 24 липня 1785 року». Над хвіртками були вмуровані давні, напевно від попередньої брами, дошки з написами латиною, що славили дочку засновника замку Вероніку Віхровську, в заміжжі Фірлейову, дружину саноцького каштеляна Яна Фірлея, яка власним коштом 1706 року відновила зруйнований замок. Адже Скалат тричі нищили козаки – у 1648, 1649 та 1651 роках та тричі – турки: у 1667, 1672, 1675 роках. Багато чого понищила пожежа 1898 року. Великої шкоди завдали містечку й замкові дві світові війни, особливо – перша, коли було знищено палац, браму, мури, парк. У міжвоєнний період тут стояв батальйон польських прикордонників, які розібрали замкові мури. Отож, вежі п'ятикутні, однакові за формою і конструкцією, чотириярусні, із склепінчисти-

ми сутеренами, які сполучалися підземними ходами по всьому периметру. Спираючись одною гранню на подвір'я, кожна вежа двома парами інших граней звернута до поля й ровів вздовж куртин. У першому і другому ярусах – по одній амбразурі для гармати на кожную грань, причому в шоках амбразур влаштовано так звані схрещені ходи – бічні стрільниці для гаківниць чи шпиговниць – довгих фортечних рушниць. Сила віддачі при стрільні з такого великокаліберного «ствола» була такою, що стрільця відкидало до протилежної стіни, де, щоправда, завбачливо підвішувалася шкіряна подушка. Такі тричастинні замкові амбразури поширені по всьому Поділлю. На третьому ярусі на кожную грань дивляться по шість псевдомашинулів, на четвертому – по п'ять так званих ключовидних стрільниць для легкої зброї.

На сусідній вулиці, що має історичну назву – Валова, є «фігура».

Поруч замку стояв костюль, побудований на початку ХХ ст. за проектом відомого львівського архітектора Теодора-Маріана Тальовського (1857–1910), що виконав також стилізацію башт замку під неоготику. Костюль висадили в повітря 1963 року – «про всяк випадок», напередодні візиту в край генсека Микити Хрущова, борця з «архітектурними надлишками». У 1995–2002 рр. неподалік того місця споруджено новий, неоготичний костюль св. Анни.

Хоч і частково, але стара забудова ще дає уявлення про колишній Скалат: простора кам'яниця з грубезними колонами і піввальмовим

Скалатський замок (1630 р.). П'ятикутні вежі сполучалися підземними ходами по всьому периметру замку, а мури оточував рів, що в разі потреби міг наповнюватися водою

Вежа замку і відбудований костюл св. Анни

дахом, чепурненькі сецесійні особнячки, двоповерхові конструктивістські будинки міжвоєнних 1930-х ро-

Одна зі скалатських кам'яниць кін. XIX – поч. XX ст.

ків – із сірими цементними фасадами, крамничками і «міськими» балконами. Місцева синагога XVII ст. не збереглася в первісному вигляді.

За старезними ясенами й берестами, посеред двору з «фігурами», кам'яними й дерев'яними хрестами й триарковою дзвіницею стоїть мурована церква Преображення Христового (1872 р.) – хрещата, з круглим барабаном і заокругленими трьома абсидами. Південний фронтон розписано до 1000-ліття хрещення Руси-України із зображеннями святих і рівноапостольних князів київських – Ольги та Володимира Великого. Дорога зі Скалату веде нас на південь, через села **КРИВЕ**, де варто оглянути численні барельєфи на надгробках старого польського кладовища, та **ЗРУБИНЦІ** – тут стоїть мурована церква Воздвиження Чесного Хреста (1929 р.), поруч – «фігура».

Далі – старовинне містечко **ГРИМАЙЛІВ**, відоме від XV століття. Вважається, що назва походить від імені першого поселенця Гримайла.

У другій половині XVII ст. магнати Людзицькі побудували на підвищеному березі Гнилої мурований замок з чотирма наріжними вежами. Коли Гримайлівський ключ відійшов до маєтностей Адама Миколая Сенявського, той поліпшив укріплення, насипавши вали 1716 року. Проте й цей замок зазнав неодноразових руйнувань від усіх, хто йшов сюди війною.

Через борги чергової власниці містечка Констанції з Любомирських Ржевуської гримайлівський ключ був виставлений на аукціон, і у 1831 році його придбав Антим Нікорович (1806–1852), у майбутньому – комендант академічного корпусу народної гвардії у Львові. Він перебудував напівзруйнований замок на романтичний палац з високою годинниковою вежею. В його оздобленні використали модні на той час романтизовані форми готики за проектом архітектора Якуба Гемпеля. Інтер'єри гримайлівського замку-палацу прикрашали стильні меблі, портрети власників та картини відомих художників, була тут і бібліотека з 5 000 томів та архів з автографами видатних осіб XVI–XIX століть. Дочка Нікоровича вийшла заміж за графа Леонарда Пінінського (1824–1886), який

Різьблені надгробки на кладовищі у селі Криве

Церква Воздвиження Чесного Хреста (1929 р.) у Зарубинцях

назавжди осів у Гримайлові і прославився як прекрасний господар. Так, він збудував тут перший у Східній Галичині паровий млин. Саме граф Пінінський заклав і виховав величезний гримайлівський парк в англійському стилі.

Замок було пограбовано і зруйновано під час Першої світової війни, потім відбудовано, але ненадовго. У вересні 1939 року все замкове майно та майже всі колекції було розкрадено. Стіни простояли до 1944 року, коли в них втрапила бомба. А під час визволення Гримайлова від німецьких окупантів рештки стін розібрали на каміння радянські солдати, щоб вимостити дорогу на Тереховлю. Все, що тепер лишилося – склепіння якоїсь пивниці неподалік від сторожки і паркової брами, та старовинний парк з алеєю вікових лип.

Серед дерев старого парку стоїть пам'ятник Іванові Пулюю, відкритий 1995 року, коли в Україні відзначали 150-річчя з його дня народження. Іван Пулюй (1845–1918) – всесвітньо-відомий український фізик, винахідник променів «Х», названих ім'ям пізнішо-

Пам'ятник видатному українському фізику Іванові Пулюю в Гримайлові

го винахідника Вільгельма Конрада Рентгена, та автор інших відкриттів. Його батько був бургомістром Гримайлова. Вчився Іван Пулюю у Тернопільській польській гімназії, потім у Відні – на католицького священика, у Віденському та Страсбурзькому університетах. Доктор, професор Празького університету, винахідник, а разом з тим – автор українських підручників та повного українського перекладу «Святого Письма» (разом з П.Кулішем), яке вийшло у Відні 1903 року.

З початку 1990-х років в одній з кімнат у місцевій школі силами ентузіастів створено музей видатного земляка. З Австрії приїхали внуки вченого, які привезли чимало копій документів з особистого архіву Івана Пулюя, фотографії його лабораторії в Празі, а українські історики зібрали книги та інші публікації. Є в музеї і фото дружини вченого – Катерини

Студзіцької. Кажуть, студентка полонила серце майбутнього чоловіка завдяки пишному волоссю. Закоханий фізик скористався нагодою і використав волосини з її голови для вдосконалення ниток розжарювання в освітлювальних лампах. А вже пізніше, працюючи в Празі, він зробить рентгенівські знімки рук своєї дружини – перші в світі рентгенівські знімки людини.

У Гримайлові збереглася найстаріша тут мурована будівля – синагога XVII ст., яка входила до системи оборони містечка. Вона, хоч і втратила перекриття й прибудови, але все ще вражає своєю монументальністю. Подекуди збереглися рештки віконних заповнень із зображенням шестикутної зірки «могендовіт» та фрагмент арон-кодеш – ніші для Тори.

Пристосованою до оборони була й вежа-дзвіниця, за давнім звичаєм висунута на ріг садиби церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Як не згадати, що цей храм споруджено 1806 року в стилі пізнього бароко – в той час, як в сусідній Російській імперії вже діяла заборона будувати церкви в українському стилі. А тут п'ять скульптур прикрашають фронтон однонавового храму, і серед них неважко впізнати виконаних у простих народних формах св. Петра з ключем і св.

Пам'ятник Адаму Міцкевичу (1898 р.)

Павла з мечем і книгою. Тотожно оздоблено й фронтон притвору, де на кутах встановлені декоративні кам'яні вази.

Раніше навпроти панського маєтку височів Тринітарський костюл 1742 року (його висадили у повітря в 1970-х роках), а на розі тої ж вулиці зберігся скромний пам'ятник Адаму Міцкевичу у вигляді романтичного штучного гроту, споруджений 1898 року з нагоди сторічного ювілею геніального польського поета. Біля нього росте дерево, посаджене того ж року.

Від Гримайлова шляхи розгалужуються до Теребовлі (на захід), до Вікна (на схід) й далі – на Сатанів, на південь – до Гусятина.

Наш маршрут йтиме на Гусятин, але перед тим варто подолати п'ять кілометрів туди і стільки ж назад, щоб відвідати село з дивною, відомою з 1440 року назвою **ВІКНО**. Назва села походить від карстових озерця – «вікнин», яких здавна в околицях нараховувалось більше десятка. Вони виникли в результаті дії джерельних вод у вапняковому масиві. Непродумана радянська меліорація знищила більшість з цих унікальних гідрогеологічних пам'яток, залишилось лише два озерця – Сине та Безодня. Щоб оглянути їх, слід зупинитись на крутому повороті майже в центрі села і, звернувши ліворуч, залишити автомобіль на дорозі біля пасовиська. Діаметр плес становить 4–9 метрів, глибина сягає 5–6 метрів. Вікнини не замерзають взимку, оскільки через своє карстове походження завжди мають постійну температуру. Брунатні парості водяних рослин оточують джерело. Кришталеву чисту воду невпинно струмує веселим потічком, віддзеркалюючи блакить неба, звідки й назва виникла. Одвічність цього явища природи просто заворожує. Ніби вікна в незнані глибини Землі... Існує кілька варіацій переказів, пов'язаних з вірою місцевих мешканців у те, що вікнини не мають дна. Одна з легенд – про лютого пана, який хотів напоїти коней цілющою водою з вікнини та зсунувся разом із брич-

Синагога (XVII ст.) входила до системи міських фортифікацій Гримайлова

Шестикутна зірка «могендовіт» в орнаменті віконної ґратки

кою на дно – за кілька днів його знайшли аж у Збручі. Інша – про те, як хтось, упіймавши рибу, вчепив їй дзвіночок і випустив у вікнину, а через деякий час її зловили у Збручі біля села Тарноруда. Насправді, звичайно, в озерця є чашоподібне вапнякове дно – його навіть видно скрізь прозору воду.

Нині одну з двох збережених вікнин огорожено декоративним муром, на свята тут відбуваються церковні відправи.

На узвишші понад селом ховається в зелені церква Успіння Пресвятої Богородиці (1826 р.) у стилі пізнього

**Покровська церква (1806 р.)
в Гримайлові**

бароко. Її фасад декоровано енергійно рустованими наріжними пілястрами, півкруглим фронтоном і своєрідно закрученими волютами. Біля церкви стоять пам'ятні хрести 1938 та 1988 років, кілька «фігур», а в кутку подвір'я – триярусна дерев'яна каркасна на мурованому цоколі дзвіниця, витримана в народних традиціях. І тут – дзвони з Калуша, на одному напис: «Сей дзвін перелятий коштом всіх парохіян с. Вікна повіт Скалат. РБ 1926». А на язичу стоїть «1863» – чи не з попереднього дзвона?

Франкові скелі поблизу Вікна

Вище, за селом – цвинтар. На одному з надгробків із датами «1916» та «1936» у цоколі композиція з хреста, котвиці-якоря та племениючого серця – символи віри, надії, любові. Є в селі пам'ятники Івану Франкові, і на честь скасування 1848 року панщини, і на пошану загиблим односельцям, і Українським січовим стрільцям.

1870 року ці землі успадкував від батька Івана, дідича-народника, Владислав Федорович (1845–1917), вихований батьком в українському патріотичному дусі. Випускник Віденського та Сорбонського університетів, він був головою товариства «Просвіта», послом (депутатом) Галицького сейму та Палати Панів віденського парламенту, членом численних господарських громадських товариств Галичини і Австрії, а насамперед – щедрим і послідовним меценатом. Загалом на підтримку культури Федорович пожертвував близько 60 тисяч корон, зокрема, на потреби «Просвіти», на українські підручники, на видання альбому українських дерев'яних церков і багато іншого. Крім того, фінансував мистецькі і господарські виставки, археологічні експедиції, матеріально підтримував митців і літераторів. Найбільше він уславився підтримкою народних промислів: демонстрував на виставках у Відні, Кракові і Львові вироби майстрів зі своїх маєтностей – килимарів з Вікна та гончарів з Товстого, заснував у цих селах чотири промислові школи.

У своєму вікнянському маєтку Федорович запровадив зразкове господарство, відкрив читальню «Просвіти», збирав скарби українського народного мистецтва, колекції польської та східної зброї, порцеляни, мініатюр. Бібліотека налічувала 20 тисяч книжок. Невипадково з Вікна походить чимало українських діячів у різних галузях науки й культури. Федорович заснував у селі школу і виробництво традиційних народних килимів, гаптованих червоною й блакитною нитками так званих верет – для накривання столів і ліжок.

Село Вікно отримало свою назву завдяки унікальним карстовим озерцям – «вікнінам». Одну з двох збережених донині вікнин у наш час обгороджено декоративним муром, і на свята тут проводять церковні відправи

57

У Вікні гостювали українські художники Микола Івасюк, Іван Труш, Корнило Устиянович, вчений і поет Василь Щурат. Упродовж 1883–1885 років по кілька місяців жив у Вікні Іван

Вікнини не замерзають взимку, оскільки через своє карстове походження завжди мають постійну температуру

Франко, запрошений для розбору родинного архіву Федоровичів. Дані з архіву він використав у своїх працях «Гримайлівський ключ у році 1800», «Лук'ян Кобилиця» та «Земельна власність у Галичині».

Цікаво, що мандрівники могли, за погодженням з господарями, оглянути мистецькі скарби палаців і у Вікні, і у Гримайлові – це зазначає у своєму славнозвісному «Путівнику по Галиції» (1919 р.) доктор Мечислав Орлович. Під час Першої світової війни Федорович залишився у своєму маєтку, і якимось чином запросив до себе в гості російських офіцерів. Але за тими вдерлися солдати з наміром пограбувати поміщика. Захищаючи Федоровича, офіцери застрелили одного з грабіжників. Згодом має-

На постаменті пам'ятника жертвам світової і визвольної війни 1914–1919 рр. зображено покровителя воїнства св. Димитрія Солунського

ток оточили вояки, жадаючи помсти. Офіцери втекли, а Федорович, поки нападники шукали в будинку гроші, переодягнувся селянином і два тижні переховувався по селянських хатах. 27 липня 1917 року солдати підпалили маєток, і він згорів з усіма виплеканими колекціями і бібліотекою... Федорович недовго прожив по тому – у грудні того ж року він від запалення легенів, але радше з горя, помер.

За півтора кілометра від вікнин здіймаються високі вапнякові скелі, які під впливом вивітрювання набули вигляду стовпів з нішами та щілинами. За переказами, ці урвища були улюбленим місцем відпочинку Івана Франка, і в пам'ять про нього скелі називають «Франковими». Старанням Федоровича відомий польський ботанік Владислав Шафер ще

у 1911 році описав унікальність медоборської флори на цих скелях, завдяки чому їх було оголошено заповідними.

Але справжньою «ботанічною скарбницею» села Вікно називають Гостру скелю. Щоб оглянути її, від карстових озерець потрібно пройти кількесот метрів ґрунтівою на північ і повернути праворуч, до високої конічної гори. За легендами, в її глибинах захована таємнича багатокілометрова печера, що давала прихисток від татарських набігів жителям навколишніх сіл. Схили заповідної гори впродовж теплого сезону вкриті квітучим різнотрав'ям: це справжня енциклопедія унікальних реліктових та ендемічних рослин – шиверекія подільська, змієголовник австрійський, горицвіт весняний, юринея вапнякова, ковила волосиста. Подекуди зустрічаються зарості ясенцю білого – легендарної «неопалимої купини». У період цвітіння ясенець виділяє ефірні масла, які у безвітряну погоду прозорою хмаркою скучуються навколо суцвіття, тож коли до квітки піднести запаленого сірника – вона спалахує синюватим полум'ям, але залишається неушкодженою. Сусідня, ближча до села, гора Любовня, особливо прекрасна в період цвітіння бузку – тут його нараховують більше семи різновидів.

Скульптури, що оздоблюють фасад барокової церкви св. Івана Хрестителя (XVIII ст.) у селі Товсте, зберегли залишки поліхромії

Проминувши **БУЦИКИ**, де над дорогою височить псевдоготична капличка, невдовзі дістанемось села **ТОВСТЕ**, що мальовничо розташувалось на узвишші на лівому березі Гнилої. Це село виникло на давньому битому шляху, який вів від берегів Криму й Чорного моря на Брацлав, Бар, Сатанів, Теребовлю й далі – до Львова. Кожне зручне місце, де можна було перепочити, напувати коней, заночувати, згодом ставало поселенням – варто було лише осісти тут корчмареві чи ковалеві. А там вже й гребля перетинала річку, з'являвся млин; дбаючи про зиск і захист маєтностей, зводив замок можновладець. Товсте вперше згадуване в письмових джерелах під 1449 роком, згодом одержало статус містечка, від 1720 року користувалося магдебурзьким правом. На початку XIX ст. розбудовою села опікувалися заможні дідичі Пельтенберги: вимурували ратушу, будинки для урядовців, казарми ескадрону мадярських гусарів, стайні для поштових коней. Щороку в Товстому відбувалося вісім ярмарків. Але старий замок розібрали на камінь в середині XIX ст., коли містечко перейшло до місцевих євреїв. 1872 року Товсте викупив вікнянський дідич Владислав Федорович. Він провів сюди телеграф, побудував млин і цегельню, відкрив гончарну школу. З пам'яток минулого в Товстому збереглися муровані церква і костьол.

Церква св. Івана Хрестителя побудована 1770 року в стилі пізнього бароко. Тут теж стоять фігури святих над фасадом, теж волюті й пілястри. Відповідно до місцевих умов, традиційно оборонна вежа-дзвіниця стоїть у лівому кутку двору. Поруч, попід старезною липою – скульптура Богоматері з букетом квітів та серцем, враженим кинджалом, на грудях. На постаменті, вирізьбленому з пісковика – рельєфне зображення покровителя воїнства св. Димитрія Солунського – з хрестом, списом, при мечі й у шоломі з гребенем і зображенням хреста. Напис на бічній грані: «Богу на честь і славу.

Храм у селі Буцики

Церкви Пресвятої Богородиці (1880 р.) у Малих Бірках

Будівля колишнього костьолу в Раштівцях

В пам'ять жертв світової і визвольної війни 1914–1919». Напис пережив добу «совітів» і став звичайним і зрозумілим у новій, незалежній Україні. Ще один пам'ятник позначений традиційною символікою на постаменті: хрест, явір і палаюче серце – віра, надія, любов.

Неподалік, по той бік вулиці вимальовується на тлі неба костюль Непорочного Зачаття Диви Марії, побудований 1720 року коштом Адама Миколая Сенявського в усталених традиціях бароко. Теж мав оборонне значення.

До складу Товстого входить село Кут. У наступному селі **МАЛІ БІРКИ** є церква Пресвятої Богородиці (1880 р.). Привертає увагу пам'ятник з живою, людяною і одвічно зрозумілою мораллю. Просто на городі, за парканом видніє скульптурна постаць Ісуса в короні, з написом на постаменті: «Той пам'ятник поставлений на пам'ятку трагіч-

В оздобленні порталу «Всевидяче Око» і традиційні латинські монограми поєднано із зображеннями сонця й зірок – давніх слов'янських символів

Інтер'єр костюлю

ної смерті Володимира Куцярьського 22/8 1927 р. Прожив літ 21. Фундаторка Маланка Куцярьська». І кожен у селі розкаже, що невтішна мати поставила це на згадку про сина, забитого на тім місці трьома парубками за дівчину. Моральна, виховна сила пам'ятника в тому, що хоч усіх трьох покарали за тодішніми польськими законами досить м'яко, але ж їх потім спіткала тяжка кара Божа. Не убий!

У сусідніх **РАШТІВЦЯХ** мурована церква Воздвиження Чесного Хреста побудована 1912 року теж за звичною схемою: хрещатий план, гранчасті рамена, могутня баня, аркатурні гзимси. Вимуруваний з червоної цегли костюль приблизно того ж віку перероблений під склад.

У наступному селі **ПОСТОЛІВКА** збереглися неготичний костюль та церква Різдва св. Івана Хрестителя (1853 р.). Встановлено пам'ятний хрест на могилі вояків УПА.

Місцина, де лежить село **ГОРОДНИЦЯ**, здавна була заселена: тут виявлено поселення трипільської культури, могильники, кургани й городище XI–XIII ст. Над річкою височить вже відома нам за розділом «Прогулянка Медоборами» легендарна гора Бохит – давнє язичницьке капище.

У селі збереглися барокова церква св. Трійці (1772 р.) та костьол XIX ст.

Городниця – батьківщина українського письменника і громадського діяча Дениса Лук'яновича (1873–1956), учня і послідовника Івана Франка, автора роману-трилогії «Під Медоборами».

А краєвиди вздовж річки Гнилої – чарівні! Попереду – старовинне село **ЛИЧКІВЦІ**, відоме з 1564 року. Далі на горі з'являється величний костьол, але спершу оглянемо іншу цікаву будівлю напроти нього. Її легко помітити завдяки гострому шпилеві, що проглядає з-за дерев. Це колишній палац, споруджений на початку XX ст. у романтизованих формах готики з елементами бароко, з тинькуванням під камінь. Асиметричні об'єми, балкончики, ламані лінії дахів – дійсно дуже романтично. За радянських часів тут діяла лікарня, а в наш час палац викупив один із місцевих

мешканців. При цьому він виявив неабияку мудрість, якої так часто бракує під час державних реставрацій: замість вжити «модні» сучасні матеріали, винайняв місцевих підлітків, аби відмили стару черепицю від застарілого бруду – і після того перекрив нею дах наново.

Далі дорога вихоплюється на вузький та кругосхилий пагорб – мис при впадінні в річку Гнилу струмка із загадковою назвою Тайна. Це найдавніше місце Личківців, які колись мали статус містечка. У XVII ст. тут вимурували замок, не раз руйнований, а згодом розібраний на камінь, з якого споруджено й місцевий костьол. Рештки замку перебудовані на своєрідну капличку. Та й взагалі, Личківецька гора – своєрідний пан-

Костьол Непорочного Зачаття Діви Марії (1728 р.)

теон. Колись на ній височіло чимало гарних пам'ятників, та лишилися рештки. Найцікавіший – ампірний обеліск на постаменті, прикрашеному античними «трофеями», та увінчаний античним шоломом, раніше простроєним латинським хрестом. Тут поховано капітана польської армії Міхала Заборовського (1784–1812), учасника Наполеонівського походу та загиблого на 28-му році життя від російської картечі у битві під Бородіном. Цей монумент у старих путівниках часто помилково називають «пам'ятником зі щелепою», адже написи на ньому були напівстерті до

Палац у Личківцях збудований на початку ХХ ст. у романтизованих формах готики з елементами бароко

того, як їх відреставрували 1988 року, а сам пам'ятник нагадує високу кам'яну палю, на яку настромлено голову людини без нижньої щелепи, одягнену у лицарський шолом. Тож звідси й пішла оповідка про сина місцевого воеводи. Нібито його під час чергового нападу (а траплялися вони регулярно, бо проходив через село один із сумнозвісних Чорних шляхів – Кучманський) татари взяли у полон і закатували. Вороги відрубали йому щелепу, стяли голову і настромили на гостру палю. А згодом люди спорудили пам'ятник на честь хороброго юнака. Отак через необізнаність люду з історією стародавнього світу виникла легенда, яка трансформувала шолом Афіни Паллади з очима і наноссям у «голову без щелепи».

Напроти – ще один пам'ятник, «Тіням померлих душ», встановлений власником села Костянтином Заборовським на згадку про майже двісті жертв пошесті холери, яка згубила цих личківчан у 1830–1831 роках. Від нього лишилася кругла колона-постамент з уламками алегоричної скульптури Скорботи – її кам'яними ногами та залізним хрестом, бо безголовий тулуб валяється у траві за кількадесят метрів...

Інші пам'ятники зовсім не збереглися, серед них – поетові Тимону Заборовському (1799–1828), представникові «української школи» в польській літературі, автору книги «Думи Подільські з часів турецького панування».

Поруч – костюль Непорочного Зачаття Діви Марії, вимурований 1706 року та реставрований, як видно з напису над входом, 1728 року. Фундаторами костюлю було подружжя місцевих дідичів Анджея Францішека та Алоїзи Катаржини з Дружбацьких-Кравецьких. Цікава символіка над порталом: під «всевидячим оком» – традиційні латинські монограми «DOM», тобто «Господу найкращому величнійшому» («domino optimo maximo» – лат.) та «IHS» – з хрестом і серцем з трьома цвяхами, тобто «Ісус спаситель людства» («Iesus hominum salvator» – лат.). Усе це поєднано

із зображеннями сонця й зірок – давніх слов'янських символів. Величезне сонцери́пда, призначене відганяти злих духів, встановлено й над фронтоном костюлу. Усе те, як побачимо далі, тут, у Личківцях, зовсім не випадкове.

У крипті костюлу 1818 року поховано місцевого дідича Яна Шептицького, генерал-ад'ютанта Війська Польського, також учасника французького походу на Москву 1812 року.

Будівля костюлу – у жахливому стані, дах впав, в інтер'єрі все розтрощено.

Нижче по гребеню пагорба (зеленого й жовтого, коли квітнуть кульбабки) стоїть скромна церковна будівля – храм св. Миколая, з позначкою дат побудови і реставрації, поданих кирилицею, в перекладі: «1882–1983». На відміну від костюлу, церква орієнтована за каноном. Це не перший випадок, коли храми двох конфесій, розташовані один біля одного, орієнтують своїх вірних до вітваря, зважаючи на місцеві міжконфесійні амбіції, а не на Закон Божий... Протистояння часом наочне: храми дійсно стоять «проти».

У Личківцях під час посухи 1848 року в Збручі знайшли знаменитого Збруцького ідола – Світовида. Про древнього ідола і загадкову гору Бохит, на вершині якої

Ампірний обеліск (1812 р.) на могилі польського офіцера М. Заборовського, якого помилково називають «Пам'ятником із щелепою»

він стояв до XIII ст., ми детально розповідали у розділі «Прогулянка Медоборами».

Попереду – Гусятин на Збручі.